

ONDERZOEK

De Grote of Onze Lieve

of de 'capella noviter co

N Na de grote restauraties tussen 1903 en 1938 en de werkzaamheden aan en rondom de toren tussen 1952 en 1972, was het in 1983 zover dat de kerk wederom van buiten en van binnen in de steigers stond. Tijdens deze vier jaar durende restauratie werd

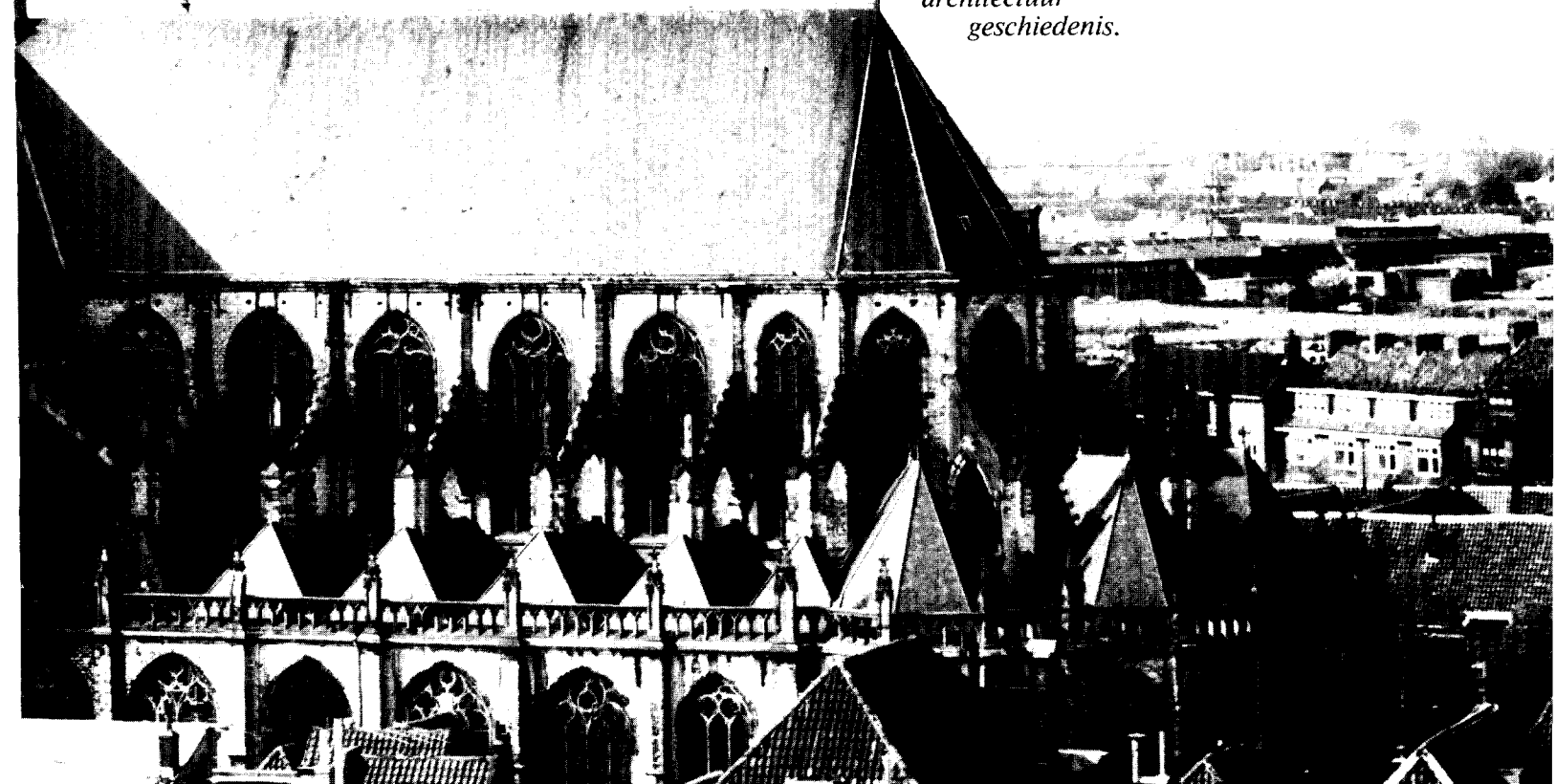
Vrouwekerk te Dordrecht

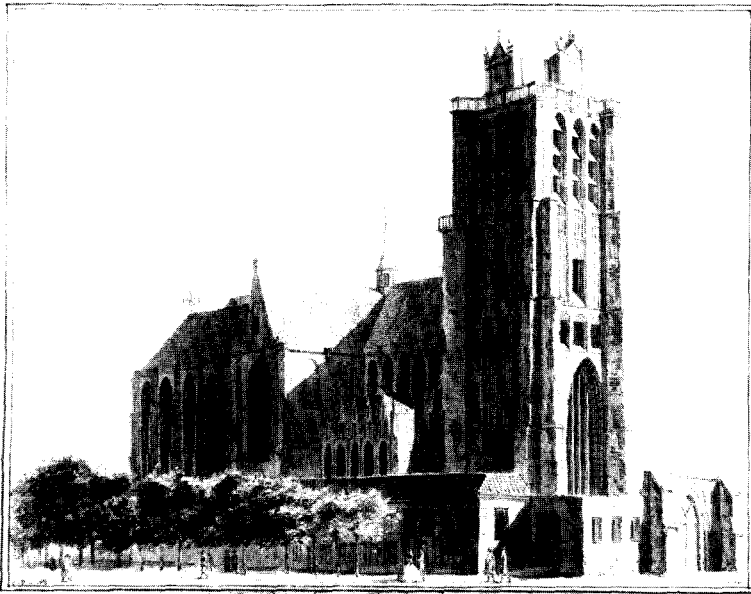
bouwhistorisch onderzoek verricht. Uit de analyse van de bevindingen kon worden geconcludeerd dat de tot nu toe geldende bouwgeschiedenis dient te worden herzien.¹

nstructa' en een gewijzigde bouwgeschiedenis

M. E. Stades-Vischer

Deze bijdrage is een samenvattende bewerking van het eindrapport: De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht. Architectuurhistorisch onderzoek en documentatie naar aanleiding van de restauratie 1983-1987, Zeist, 1988. De werkzaamheden werden verricht in opdracht van de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente Dordrecht en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist. De auteur studeerde kunstgeschiedenis aan R.U. Leiden en heeft zich toegelegd op architectuur geschiedenis.

De Grote kerk te Dordrecht 1727.

▲
C. P. P(ronk), gezicht op de kerk vanuit het noordwesten. 1727/1729.

De O.L.Vr. kerk is een driebeukige kruisbasiliek met zij- en straalkapellen, een toren aan de westzijde en een grote Mariakapel aan de noordzijde van het koor. Met een totale lengte (inclusief de toren) van ca. 106 m behoort zij tot de grootste kerken van Nederland.²

De plattegrond van de kerk vertoont enige onregelmatigheden. Zo vertoont de as van de koorpartij ten opzichte van de oriëntatie-as van het schip een geringe afwijking in noordelijke richting. Een andere onregelmatigheid doet zich voor in de breedte van de zijbeuken. Het middenschip en het koor zijn qua breedte gelijk, maar het westelijke gedeelte heeft bredere zijbeuken, ondiepere kapellen en bovendien dikkere muren dan de oostpartij.

Qua constructie maakt de kerk een sobere, maar rijzige indruk. De robuuste, ca. 64 m hoge toren benadrukt het silhouet. Karakteristiek is dat het oostelijke koorgedeelte een veel rijker uiterlijk heeft dan het westelijke deel. De natuurstenen muurbekleding en het beeldhouwwerk van de lichtbogen en balustrades vormen een contrast met de bakstenen afwerking van het Mariakoor, transept en schip, waar nagenoeg alle sculpturale versieringen achterwege zijn gebleven. Uit de inwendige constructie blijkt dat de hoogte van de gewelven van het schip en het koor, met de verhouding 2:1, nogal laag is ten opzichte van de breedte.³ De kooromgang is lager en smaller dan de zijbeuken van het schip. De horizontale wandgeleding van het schip en het koor is tweeledig en wordt door de cordonlijst en het triforium gevormd. In feite is sprake van

►
Onze Lieve Vrouwekoor, gezicht naar het oosten.

een pseudo- of vensterbanktriforium, gekenmerkt door tot op de cordonlijst naar beneden doorlopende vensternissen, die door natuurstenen balustraden worden afgesloten. Karakteristiek is de toepassing van kolommen, opgebouwd uit acht-hoekige basementen, ronde schachten en koolbladkapitelen. Zeer contrasterend zijn de kolommen tussen de zijbeuken van het schip en de kapellen. Deze bundelpijlers rijzen van de vloer tot aan de gewelven omhoog, zonder onderbrekingen door basementen of kapitelen.

Uit de onregelmatigheden in de plattegrond en de verschillen in opstand en constructie valt af te leiden dat er sprake is van verschillende bouwperiodes.

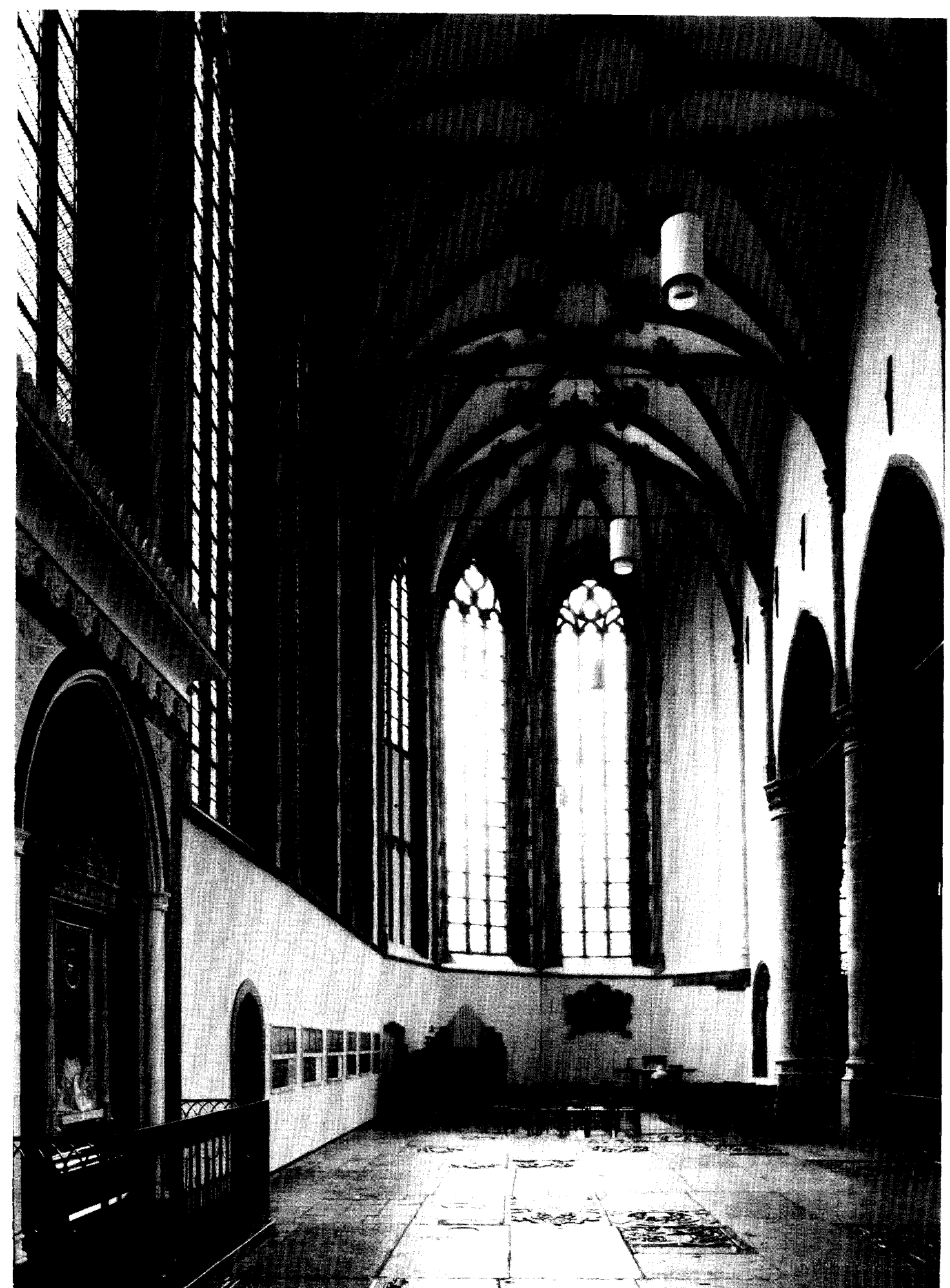
Bouwgeschiedenis, bestaande opvattingen

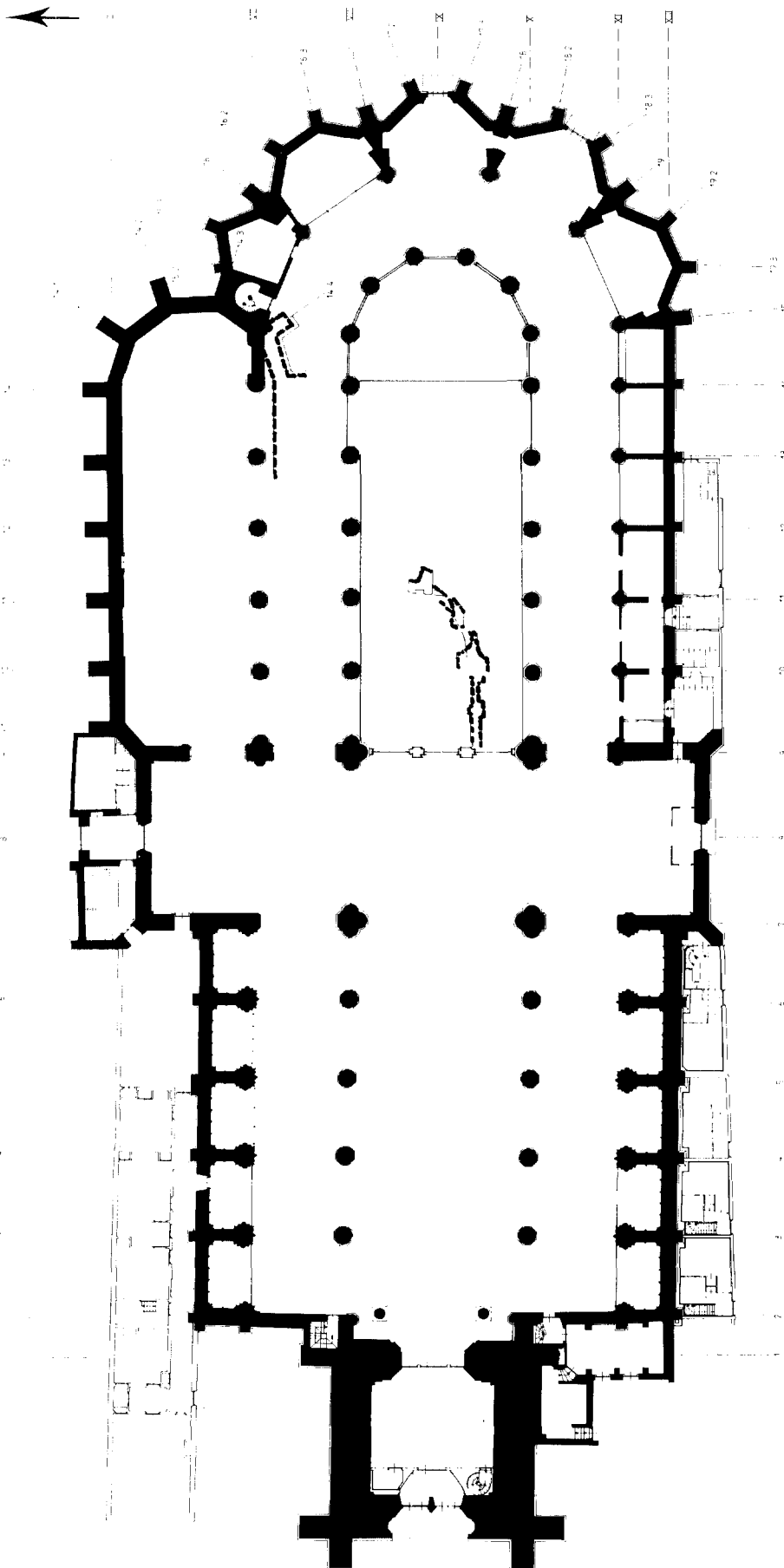
Tot op heden was de algemeen aanvaarde opvatting dat de Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht gebouwd was in de 12de en 13de eeuw. Essentieel voor de bouwgeschiedenis leek de bron waarin sprake is van de 'capella noviter constructa'.⁴ Hieruit werd afgeleid dat rond 1120 een nieuwe kerk werd gebouwd op de plek van een oudere, mogelijk houten kapel. Passend bij het beeld van een snel groeiende nederzetting⁵ zouden in de tweede helft van de 12de eeuw een toren (1168) en een 'nieuw koor en kruiswerk' (1174-1183) bijgebouwd zijn.⁶ Uit de stadsrekeningen van 1284-1297 blijkt dat er werd gewerkt aan de toren, dat bovendien de bouw van het O.L. Vrouwekoor werd voltooid en dat er een wijding plaatsvond van het koor, het O.L. Vrouwekoor en het kerkhof.⁷

De huidige onderbouw van het O.L. Vrouwekoor zou, ook volgens de zeer recente literatuur,⁸ een restant zijn van de 12de / 13de-eeuwse kerk. Deze veronderstelling beruiste vooral op twee soorten gegevens, nl. op de reeds genoemde stadsrekeningen van 1284-1297 en op de aanwezigheid van grootformaatbakstenen.⁹ Op grond van de in Balen genoemde, maar verdwenen gedenksteen met de tekst 'Fundata Sum Anno Hiesu 1339. Junii 16' werd aangenomen dat de huidige toren stamt uit 1339. Jensma is zelfs van mening dat de toren pas is opgetrokken tussen 1439 en 1450.¹⁰

Vermoedelijk is rond 1336/1367 de verheffing van de kerk tot kapittelkerk een zeer belangrijk moment geweest voor de geschiedenis van de kerk.¹¹

Rond deze tijd moet besloten zijn tot een uitbreiding van de kerk met een veel groter koor.

Exacte gegevens ontbreken echter. Slechts uit zinsneden, aanwezig in de statuten van het kapittel en in een acte van de verkoop van een graf, valt te ontlenen, dat reeds in 1371, respectievelijk 1385, een 'nieuw koor' bestond.¹² Ook van de koor-kapellen werd aangenomen dat ze uit de 14de eeuw stamden.¹³ Het verdere verloop van de bouwgeschiedenis is onbekend. Met name gegevens over de bouw van het transept en de toren ontbreken. Talrijke vermeldingen van boetes uit het einde van de 14de eeuw en het begin van de 15de eeuw, waarmee bakstenen en leien voor de kerk konden worden gekocht, verraden bouwactiviteiten. Uit diverse aanstellingen van steenhouders, metselaars of timmerlieden en uit schenkingen van geldbedragen, is op te maken dat er rond 1400 voortgang werd gemaakt met de bouw.¹⁴ De stijl van de nog aanwezige architectuur van de rijk gelede bundelpijlers van het transept, de zijbeuken en de kapellen van het schip past dan ook geheel in deze tijd en komt overeen met de stijl van diverse grote Brabantse kerken.¹⁵

Tussen 1420 en 1435 werd opnieuw gewerkt aan het O.L. Vrouwekoor.¹⁶ In 1439 werd de bekende Antwerpse stadsbouwmeester Evert Spoorwater aangenomen als 'meester . . . van der steenhouwinghe en steenwerck'. Omdat de kerk toen bijna voltooid was moesten de werkzaamheden zich hebben beperkt tot adviezen of controle.¹⁷ Vanaf dezelfde tijd worden in de bronnen voor het eerst werkzaamheden aan de toren vermeld.¹⁸

De combinatie van al deze gegevens geeft duidelijk aan dat de bouw van de kerk zich rond 1450 in een vergevorderd stadium bevond.

Van grote betekenis voor de geschiedenis van Dordrecht en in het bijzonder voor de bouwgeschiedenis van de kerk is de stadsbrand, die op 29 juni 1457 uitbrak.¹⁹

De bij vorige restauraties aange troffen reparaties aan de kolommen en vensterdagkanten verraden de verwoestende werking van de hitte van het vuur. De op de natuurstenen onderdelen aanwezige brandsporen geven aan welke onderdelen van de kerk na de brand konden worden gehandhaafd. De toren, de zijkapellen van het schip, het transept en het Maria-koor konden behouden blijven. Bij de nieuw te bouwen onderdelen werd gekozen voor een andere bouwstijl, te herkennen aan het constructiesysteem en de wandgeleding van kolommen en schalken. Deze zijn opgebouwd uit achthoekige basementen, monocylindrische schachten en koolbladkapitelen.

Het herstel van de Grote Kerk na de brand van 1457 is ongetwijfeld onder invloed van Spoorwater tot stand gebracht. De nieuw toegepaste stijlkenmerken zijn ook Brabants van aard²⁰ en zijn typerend voor de kerken, waarvan bekend is dat Spoorwater bij de bouw was betrokken of waarbij hij direct was aangeesteld als stadsbouwmeester.²¹

In welke volgorde en in welk tijdsbestek de herbouw na de brand heeft plaats gevonden is tot nu toe, door het ontbreken van bronnen, raadselachtig. Zeker is dat het Mariakoor in de jaren 1463 / 1464 werd geplaveid en dat er in dezelfde periode algemene bepalingen uitkwamen ten aanzien van het begraven, de keuren op de zitplaatsen en het timmeren en metselen van altaren.²² Al in 1462 waren vier klokken gegoten en gewijd.²³ Dit houdt in dat men tussen vijf en zes jaar na de brand met de laatste afwerking of herinrichting van, in ieder geval een gedeelte van de kerk bezig was, zodat de liturgie weer zo spoedig mogelijk kon plaatsvinden.

Vondsten en bouwhistorisch onderzoek

Samenvattend zullen de belangrijkste aspecten van het onderzoek, ingedeeld naar locatie, worden behandeld.

Koor. Ronduit opzienbarend was de vondst in mei / juni 1986 van tufstenen muurdelen in enkele grafkelders van het koor.²⁴

Deze muurresten bevinden zich in het vlak tussen de koorbanken, 1,8 tot 2,6 m onder de zerken. Na een rechtverlopend deel van ca. 5 m, gemeten vanaf de fundering van het koorhek, buigt de muur naar de noordzijde af en vormt (voorbij aslijn 11)²⁵ ongeveer de helft van een halfronde absis of koorluiting. Een nis van een spaarboog- of lisenenindeling en een tweede diepere nis (voor een venster op hoger niveau?) in het rechte deel van de muur onderbreken de regelmaat in de plattegrond. Bij de absis zijn drie steunberen te herkennen, twee aanzetten van steunberen en aan de noordoostzijde een derde die echter minder beschadigd is. Tussen de steunberen en de muur bevinden zich kleinere hoekblokken, die vermoedelijk ook te maken hebben met de wandgeleding van spaarvelden. Bij de absis zijn inwendig delen van drie bijna halfronde nissen aanwezig. Op het verticale deel van de wanden van de nissen zijn fragmenten van stucwerk aangetroffen. Dit stucwerk loopt door langs de binnenwand van de absis. Op drie plaat-

sen tussen de nissen is bakstenen muurwerk tegen dit stucwerk aangezet. Dit toegevoegd muurwerk verspringt trapezgewijs en is verschillend ver uitgebouwd. Het bestaat uit kistwerk en kloostermoppen met grote afmetingen (baksteenformaat: 32 × 16 × 8 cm). Bovendien is een rechthoekig steunvlakje, vermoedelijk van een poer, van dezelfde grote bakstenen, gevonden op ca. 2 m binnen de muur. Op twee plaatsen zijn lemen vloerdelen gevonden en onderin een aangrenzende grafkelder zijn fragmenten van splijttegels aangetroffen.²⁶

Volgens de onderzoekers van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) te Amersfoort is, wat het tufstenen werk betreft, sprake van een absis uit de 12de eeuw. De bakstenen toevoegingen zijn te dateren in de 13de eeuw. De later aangemetselde getrapte, bakstenen pilasters van de tweede bouwfase duiden erop dat er in dit koor een stenen overwelling werd aangebracht. Ook de poer in de noordwestelijke kelder is een indicatie dat er steunpunten waren waar gewelven op gerust hebben. Een andere mogelijkheid is dat er in de 13de eeuw grondophogingen nodig waren, en dat de ruimte toen tot een crypte met gewelven is omgevormd, waarbij de absisvloer sterk verhoogd werd.

Noordelijke kooromgang. In de grafkelders van de noordelijke kooromgang, in de nabijheid van de Blauwe trap zijn de restanten van de fundering en de onderbouw van het oudere en bredere Mariakoor aangetroffen. Het betreft delen van de vroegere steunberen (aslijn 14,VII en 14.4) en de ertussen liggende muur (baksteenlengte: 27 cm). Bij de aanleg van de noordelijke kooromgang werd het zuidelijke deel van de absis van het brede Mariakoor tot op de funderingen afgebroken, het opgaande muurwerk werd gedeeltelijk afgehakt en daar tegenaan werd de nieuwe scheidingsmuur gezet. Door middel van georadar-metingen is verkennend onderzoek verricht naar de overige funderingen van het oude Mariakoor.²⁷ Hierbij zijn de funderingsmuren vanaf aslijn VII,14 en de steunberen aslijn, VII, 13 en 12 getraceerd. In de grafkelders aan de zijde van het transept zijn eveneens muurresten aangetroffen, die mogelijk in verband zijn te brengen met de voormalige zuidmuur van het Mariakoor.

► Grafkelder koor, ontgraving tufstenen muurwerk, deel van absis, gezien vanuit de oostzijde. Links boven deel van afgehakte steunbeer, rechts boven deel van getrapte pilaster, middendeel van halfronde, gepleisterde nis.

Onder de eerste vier koorkolommen (aslijn VIII,9-13) is een buitengewoon brede muur aangetroffen (baksteenlengte: 25 cm). Vermoedelijk door het uithakken van grafkelders verloopt deze grondmuur onregelmatig. Ook ten noorden van de noordoostelijke vieringkolom bevindt zich vlak onder het zerkenniveau massief muurwerk. De grootformaat bakstenen (lengte 25,5-27 cm) zijn hier deels gemetseld in een ronding met een straal van ca. 1 m. Het muurwerk gaat over in de fundering van de vieringkolom. De zojuist beschreven muurresten

schijnen niet te passen bij de huidige aanleg van het koor, respectievelijk de noordelijke kolommenrij. Mogelijk zijn dit de resten van het 14de-eeuwse nieuwe koor (1371, 1385) dat echter bij de brand in 1457 werd verwoest.

Transept. In het noordtransept zijn 0,9 m onder de huidige vloer plinten van oude muurpijlers aangetroffen (aslijn VII,7 en 9). Deze passen bij de bouwsporen in de westwand van het transept, bij de daar grotendeels weggehaalde muurpijlers. De positie van deze oude muurpijlers komt overeen met die van de bundelpijlers in de zijbeuken van het schip en getuigen van een oudere travee-indeling van de dwarsbeuk. Ook de stijl van de in het transept nog aanwezige, natuurstenen pijlers is analoog aan die van de pijlers zonder basementen en kapitelen in de zijbeuken en kapellen van het schip.

Op een hoger niveau valt op dat de vensters aan de westzijde van het transept niet centraal binnen de muurvakken geplaatst zijn. De sporen van vroegere, qua omlijning bij de ramen passende muraalbogen in de wanden van het zuidtransept²⁸ tonen dat in een latere bouwphase veranderingen in de traveebreedten en de overwelingen zijn aangebracht. Tot hoog in het zuidtransept zijn de sporen van de verwoestende werking van brand als verkleuring van de natuurstenen vensteromlijstingen te vinden. Ook de spaarbogen in de muren ter hoogte van de kappen leveren een bewijs dat er een discrepantie bestaat tussen een oorspronkelijke travee-indeling en de latere aanleg van de gewelven.

Een ander beeld verschaften de bouwsporen in de oostmuur van het transept. Intrigerend is de steeds groter wordende verticale sprong in het noordtransept naast en boven de doorgang naar het Mariakoor. Deze sprong is ook terug te vinden aan de andere zijde van de muur in het O.L. Vrouwekoor. Aan de oost-

zijde van het zuidtransept is bij de laatste restauratie na de ontleistering een zeer duidelijke verticale vertanding zichtbaar geworden. Het muurwerk links en rechts ervan sloot, vooral onderin, slecht aan. Zowel de sprong in het noordtransept, als de vertanding in het zuidtransept zijn beide te interpreteren als bouwnaden, waarbij tegen reeds bestaande muurdelen secundair muurwerk is aangebouwd.

Kappen. De bestaande constructie van de kappen is in haar totaliteit gaaf en lijkt gezien de telmerken oorspronkelijk te zijn, d.w.z. van na de brand van 1457. In het koor en het Mariakoor zijn de kappen zonder gordingen uitgevoerd. Dit is een oudere constructiemethode dan die met gordingen, zoals die in de rest van de kerk is toegepast.²⁹ Voorts is op de scheiding van het koor en de viering een dubbel spant aanwezig, waardoor kan worden aangenomen dat hier een tijdelijke sluit- en/of topgevel was aangebracht.³⁰ Zowel in het koor als in het Mariakoor zijn naast de gewone gesneden telmerken gebroken merken toegepast ter indicatie van de zuid- (koor) of noordzijde (Mariakoor). Uit de constructiemethode met gordingen van de kappen van transept en schip, uit het telmerkenstelsel met toevoeging van een pijl voor de oost- (transept) c.q. noordzijde (schip), kan worden afgeleid dat de kappen hier later en wel in één bouwcampagne zijn gereedgekomen. Helaas heeft het dendrochronologisch onderzoek, waarbij ouderdom van hout kan worden bepaald, tot op heden geen nadere aanwijzingen voor de datering mogen opleveren.³¹

Nieuwe inzichten

Voor de datering van de Grote of O.L. Vrouwekerk van Dordrecht is er thans een nieuwe situatie ontstaan.

Met name de vondsten in het koor zijn van betekenis. De in de grafkelders ontgraven tufstenen muurdelen van een koorabsis maakten deel uit van een voorganger van de huidige kerk. Het is aan te nemen dat dit muurwerk behoorde tot de romaanse kerk, die rond 1120 werd genoemd de 'capella noviter constructa', die later in de 12de eeuw een uitbreiding kreeg in de vorm van een toren, een transept en een koor. Hoewel de laatstgenoemde werkzaamheden werden afgeleid uit bouwberichten van onbetrouwbare oorsprong, zijn de vondsten dankzij de datering in de 12de eeuw door de ROB hiermee juist wel in overeenstemming. De bakstenen resten van inwendige getrapte

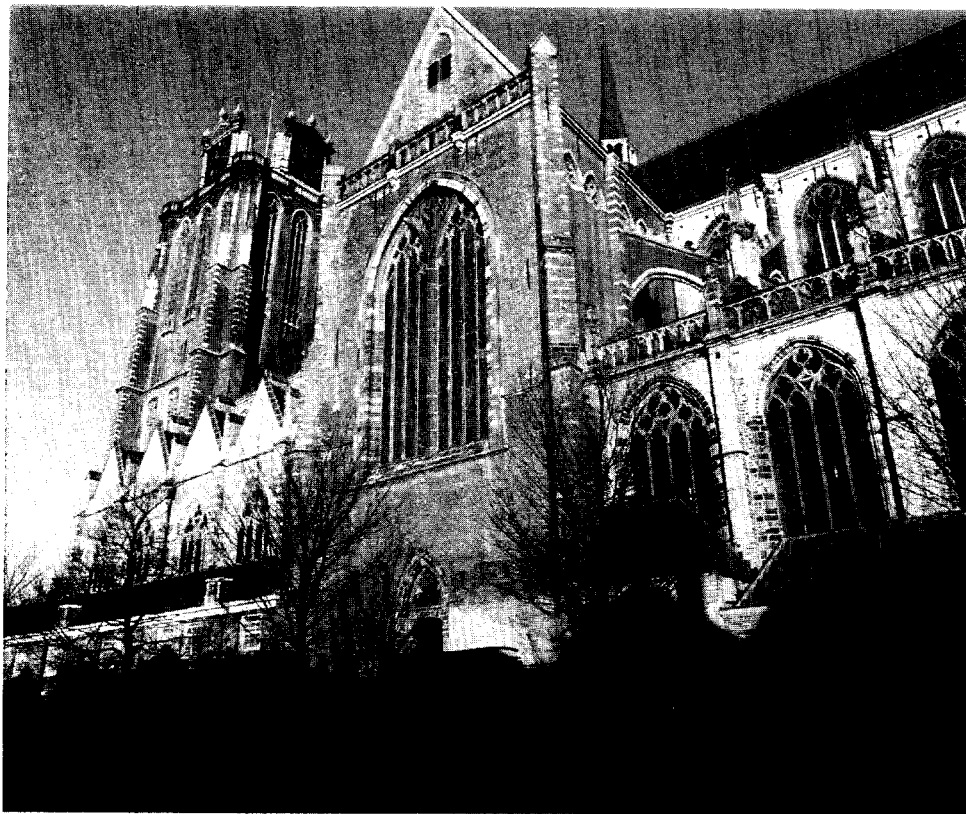

muurpijlers worden geïnterpreteerd als stammend uit een secundaire, 13de-eeuwse bouwphase. Dat er in 1284/85 een wijding, ter afsluiting van de bouwwerkzaamheden in het koor, van het toen nieuw aangebouwde O.L. Vrouwekoor en van het kerkhof plaatsvond door de bisschop van Utrecht, wijst erop dat er ingrijpende verbouwingen hadden plaatsgevonden.

Gezien de afmetingen van de vondsten in het koor was de toenmalige parochiekerk veel kleiner dan de huidige. Het lijkt daarom hoogst onwaarschijnlijk dat tegen de, naar verhouding kleine 12de-eeuwse kerk, in 1284/85 een veel groter zijkoor gebouwd zou zijn in de vorm van het huidige Mariakoor.³² Bij het 'Onser Vrouwe core' van 1284/1285 moet derhalve sprake zijn geweest van een kleinere aanbouw, die qua maten en verhoudingen paste bij de voorganger van de huidige kerk. Omdat de oude parochiekerk niet meer voldeed aan de eisen, is deze rond 1366, op enkele funderingsdelen na, afgebroken, om zo plaats te maken voor de huidige kerk.

De weliswaar spaarzame gegevens over een 'nieuw koor' (1371, 1385), 'tpaviment' in het O.L. Vrouwekoor (1401) of de 'groete kerke' in het algemeen, laten de conclusie toe dat het koor al rond 1371 bestond en dat het nieuwe Mariakoor voor het eind van de 14de eeuw was voltooid.

▲ Noordtransept, basement oude muurpijler excentrisch onder de huidige pijler.

▲ Grote Kerk, transept zuidzijde.

Het archiefmateriaal uit de 14de eeuw is echer zo schaars, dat alleen bouwhistorisch onderzoek enig inzicht omtrent de verdere bouwfases kon verschaffen.

Ten aanzien van de baksteenformaten is een nieuw aspect dat het aan de oostzijde van het Mariakoor ontgraven muurwerk en de in de noordelijke kooromgang blootgelegde steunbeefunderingen opgetrokken bleken te zijn uit bakstenen van ca. 27 cm lengte. De aanwezigheid in de onderbouw (tot aan de vensterafzaten) van het Mariakoor van nog grotere bakstenen (lengten 26-30 cm), werd door Ter Kuile gebruikt als argument voor een datering van de bouw in de 13de eeuw.³³ Voor de datering van de steenformaten dient echter te worden uitgegaan van de stenen, die gebruikt zijn in de fundering van het Mariakoor. Het ligt voor de hand dat de grootste stenen als hergebruikt materiaal zijn toegepast voor de afwerking of versiering van de buitenmuur. Baksteenlengten van 25-27 cm zijn ook gebruikt bij de fundering en opbouw van de toren. Een iets kleiner formaat baksteen (lengten 24-26 cm) is elders in het gebouw veelvuldig verwerkt, o.a. bij de brede muur die in de noordelijke kooromgang onder de noordelijke koorkolommen werd aangetroffen (te interpreteren als behorend tot de eerste aanleg van het

koor), bij de muren van het noord- en zuidtransept en bij de binnenwanden van de zijkapellen van het schip.

In verband met de tot op grote hoogte toegepaste identieke baksteen (lengten 24-25 cm) lijkt het gerechtvaardigd aan te nemen dat de muren van het transept in één bouwfase zijn opgetrokken. De in het noordtransept onder de vloer aanwezige oude basementen, de resten van bundelpijlers en de asymmetrische plaatsing van de vensters vormen de bouwsporen van een vroegere bouwfase, waarbij het transept en het schip zijn aangelegd naar hetzelfde concept. Een plan waarbij de plattegrond en de opstand op elkaar waren afgestemd.

Door de goede aansluiting van de westelijke kapelmuren op het transept en door de toepassing van een kleiner formaat baksteen (lengten 21-23 cm) lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat de werkzaamheden aan het schip pas na de bouw van het transept zijn begonnen. Op grond van de stilistische datering van het beeldhouwwerk in de kapellen van het schip is aan te nemen dat de bouw rond, of net na 1400 is begonnen en in westelijke richting is voortgezet. Dit houdt tevens in dat dientengevolge het transept zelf in de tweede helft van de 14de eeuw kan worden gedateerd.

In de muur van de bovenbouw van het O.L. Vrouwekoor is een kleiner formaat bakstenen (lengten 19-20 cm) gebruikt. Uit de bouwnaad aan de noordtransept-zijde blijkt dat dit onderdeel van het O.L. Vrouwekoor tegen het reeds aanwezige muurwerk van het transept is aangezet. Hetzelfde kleinere formaat baksteen komt eveneens voor in de bovengeleding van de toren. Volgens de bouwberichten werd er vanaf 1420 tot 1434 gewerkt aan het Mariakoor, en vanaf 1439 aan de toren. Daaruit is ook de datering van de overige bouwdelen met dezelfde baksteenformaten af te leiden, namelijk de buitenmuren en overwallingen van de meest westelijke kapellen van het schip (aslijn 2-5) en de westelijke sluitmuur.

De laatstgenoemde muur werd dan ook tegen de reeds bestaande torenromp aangebouwd. Dezelfde baksteen is ook toegepast in de fundering van de zuidelijke koorkapellen en bij het muurwerk van de nis in het vuurhuis (kluis). Deze gegevens passen bij de grote vorderingen van de bouw van de kerk tegen het midden van de 15de eeuw.

Hoelang het herstel van de kerk na de brand van 1457 precies heeft geduurd valt uit de bronnen niet te achterhalen. Vermoedelijk stonden na de brand nog

slechts de muren overeind. De kapellen van het schip, het transept en het Maria-koor moeten, gezien de brand- en reparatiesporen weliswaar grote schade hebben geleden, maar behoeften niet nieuw te worden opgebouwd. Door het instorten van de houten gewelven en het dak was de brandschade aan de kolommen van het schip en het koor zeker van een dusdanige omvang, dat de kolommen en de muren van de lichtbeuken geheel moeten worden vernieuwd. Vermoedelijk waren de verwoestingen het ergst aan de koorzijde van de kerk. Bij de herbouw van het koor heeft een planwijziging plaatsgevonden, zowel wat betreft de plattegrond en opstand, als ook qua stijl. De veranderingen bestonden daarin, dat de zijbeuken werden versmald en dat de kapellen dieper werden gemaakt dan die van het schip. Bovendien werden de gewelven en scheibogen in hoogte teruggebracht.

De wijziging van het bouwplan komt het duidelijkst tot uiting in de bouwsporen aan de oostzijde van het transept. De sprong in de oostmuur van het noordtransept en de bouwnaad aan de oostzijde van het zuidtransept vormen de lijn, waar nieuwe afscheidingsmuren naar het koor, de kooromgang en het Maria-koor tegen de bestaande muur zijn ge-

bouwd. Uit de plaatsing van de pilasters met koolbladkapitelen en de indeling van de gewelven wordt tevens de nieuwe, aan het koor aangepaste, travee-indeling van het transept duidelijk. Het nieuwe stijlconcept van de kolommen met basementen en koolbladkapitelen en de wandgeleding is ook toegepast bij de herbouw van het middenschip. Hier werden de scheibogen echter hoger gemaakt dan die in het koor, omdat zij in hoogte moesten worden aangepast aan de hogere bogen van de zijkapellen, die de brand wel hadden doorstaan.

Afgezien van de keuze voor een nieuwe bouwstijl, heeft men vermoedelijk ook gezocht naar een aanpassing van de bouw aan het bestaande Mariakoor. De oplossing werd enerzijds gevonden in het versmallen van de kooromgang, en anderzijds in de versmalling van het Mariakoor.

Gezien de oudere constructievorm van de kappen (zonder gordingen), in het oostelijk deel van de kerk, het koor en het Mariakoor, moeten deze delen na de brand het eerst zijn herbouwd. Dit komt overeen met de bouwberichten dat het O.L. Vrouwekoor al zeven jaren na de brand was geplaveid en er altaren in de kerk werden geplaatst. Uit de constructie van de kappen (met gordingen) en het gewijzigde telmerkensysteem in het transept en in het schip blijkt dat deze in latere bouwfasen zijn aangebracht. De natuursteenafwerking van de gewelfribben en vooral de houten rozetten zijn stilistisch als laatmiddeleeuws te dateren. Daarom valt aan te nemen dat deze laatstgenoemde bouwwerkzaamheden rond of kort na 1500 hebben plaatsgevonden.

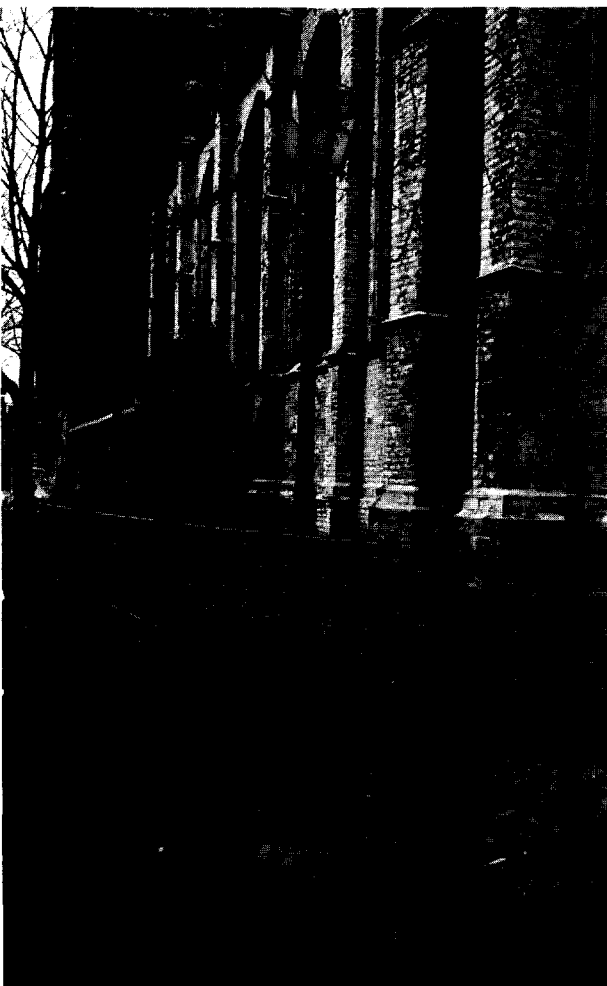
Samenvattend zijn de wijzigingen in de bouwgeschiedenis gebaseerd op:

1. de vondsten van muurwerk onder de grafkelders van het koor, waardoor diverse archivalische bronnen een nieuwe interpretatie konden krijgen.
2. De overige vondsten en observaties van bouwsporen.
3. De daaruit voortkomende, nieuwe aspecten en interpretaties ten aanzien van de baksteenformaten.

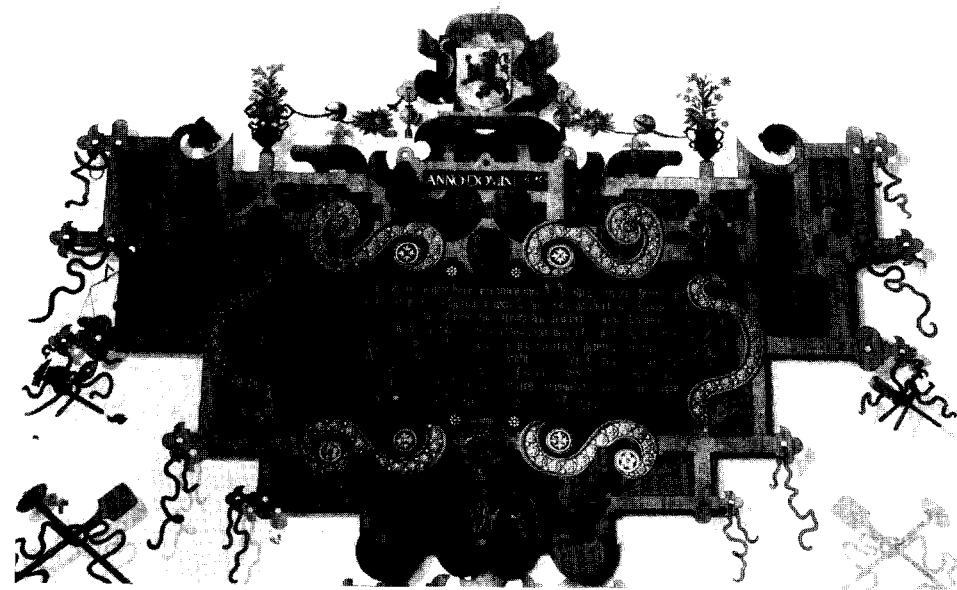
De eindconclusie is dat de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht is gebouwd op de resten van een 12de-eeuwse romaanse kerk. Deze nieuwbouw is gestart in de tweede helft van de 14de eeuw en grote bouwcampagnes hebben plaatsgevonden tot in het tweede kwart van de 15de eeuw. Tenslotte moet het gebouw na de brand van 1457 ingrijpende wijzigingen en vernieuwingen hebben ondergaan.

▲ O.L. Vrouwekoor, metsel-
teken in de onderbouw.

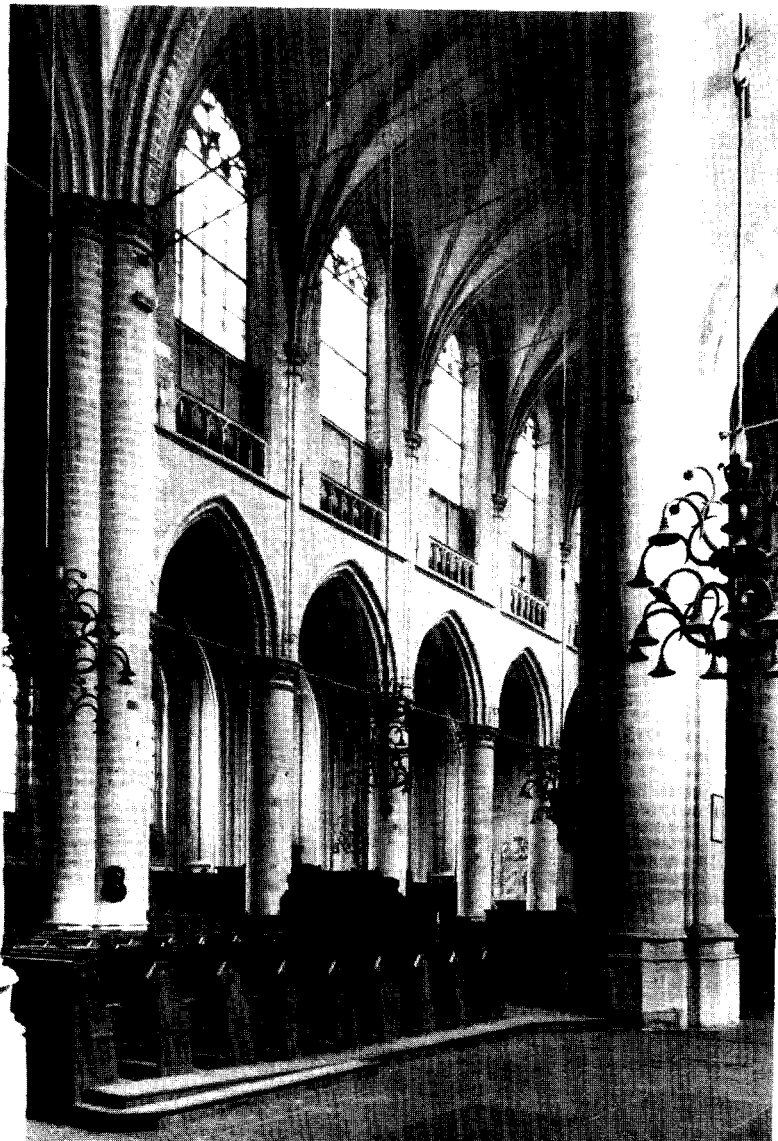

◀ Grote Kerk, gerestaureerde
aanbouw zuidzijde.

▲ Noordtransept, muurschildering na de restauratie.

▼ Interieur schip, gezien vanuit het noordtransept.

1. Dalen, J. L. van, *De Grote Kerk te Dordrecht*, Dordrecht, 1927.

Jensma, Th. W., *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*, Zwolle, 1987.

Kuile, E. H. ter, 'Aantekeningen betreffende de bouwgeschiedenis der Grootte Kerk te Dordrecht', in: *Oudheidkundig Jaarboek*, 4e serie, *Bulletin NOB*, 2. jrg., 1933, 2-18.

Overvoorde, J. C., 'O.L.Vrouwe of Grootte Kerk te Dordrecht', in: *Oud Holland*, XVI (1898), 212-224.

2. Ter vergelijking:

Utrecht, Dom incl. (verdwenen) schip en toren	116,8 m
Gouda, St. Janskerk	114,5 m
's-Hertogenbosch, St. Janskathedraal	112,6 m
Dordrecht, Grote Kerk	106,5 m

3. Het lage quotiënt hoogte : breedte komt overeen met dat van kerken uit de Brabantse gotiek en de Nederlandse gotiek van boven de grote rivieren.

Ozinga, M. D. en R. Meischke, *De Gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam, 1953, 57.

Peeters, C., *De Sint Janskathedraal 's-Hertogenbosch*, 's-Gravenhage, 1985, 181.

4. Koch, A. C. F., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, dl. I, 's-Gravenhage, 1970, 86.

5. Hendericx, P. A., *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*, Dordrecht, 1977, (Hollandse Studiën), 53, 58, 59.

Künzel, R. E., *De topografische ontwikkeling van Dordrecht, 12e-16e eeuw*, Amsterdam, 1965, stencil RDMZ (doct. scr.).

6. van Dalen, 1927, bron 160, 161. De bron, het zogenaamde Calendarium van Pieter Michielsz, wordt sinds lange tijd als onbetrouwbaar afgedaan.

Jensma, 1987, 11, Kuile, 1933, 3.

7. van Dalen, 1927, 167, 168.

Dozy, Ch., *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, 1284-1424*, 's-Gravenhage, 1891, 17, 18, 21.

Hensma, 1987, 12, brond noot 14.

8. Jensma, 1987, 22, 23, 112.

9. ter Kuile, 1933, 5, 6, 8.

10. Balen, M. J., *Beschrijving van Dordrecht*, Dordrecht, 1677, 92.

Jensma, 1987, 22, 23, 112.

11. Jensma, W. Th., *Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht, koor en kapittel*, Dordrecht, 1983, 9, 10, 108, 109.

Jensma, 1987, 15.

12. Jensma, 1983, 122, 126, brond nr. 1.

Jensma, 1987, 17.

13. Jensma, 1987, 41, 43.

14. van Dalen, 1927, 28, 168.

Jensma, 1987, 19, 22, 190, bronnen noten 28, 29, 30, 31, 34, 35, 38, 39, 40, 50.

15. De O.L.Vrouwekathedraal te Antwerpen (na 1352), het koor van de Dom in Utrecht (1300-1360), het koor van de St. Jan in 's-Hertogenbosch (na 1380), de St. Pieter in Leuven (na 1425) en de St. Waltrudis in Bergen (Mons) (na 1450).

Boyazis, J. P., 'L'espace intérieur dans l'architecture gothique brabançonne au XVème siècle', in: *Bull. de la Commission Royale des Monuments et des Sites*, t.12, 1985, 5-57.

Kuile, 1933, 12.

Ozinga/Meischke, 1953, 57.

16. van Dalen, 1927, 69, 242.

Jensma, 1987, 19, 22, bronnen noten 39, 50.

17. van Dalen, 1927, 29

Jensma, 1987, 23.

Kind, R. de, 'De plaats van de Sint-Gertrudiskerk in het werk van Evert Spoorwater', in: *Bergen op*

Zoom, gebouwd en beschouwd, Alphen a.d. Rijn, 1987, 138-157.

18. van Dalen, 1927, 13, 163.

Jensma, 1987, 23, bronnen noten 54, 56, 57.

Jensma's conclusie dat de bronnen slaan op het begin van de bouw van de toren is speculatief van aard. De bouwberichten staan ongetwijfeld in verband met een nieuwe bouwfase onder leiding van Spoorwater: de bovenste geleding van de toren.

19. Balen, 1677, 92.

van Dalen, 1927, 18, 20, 49, 50, 55, 167 bron.

20. Het koor van de St. Romboutskathedraal in Mechelen (na 1342), het schip van de St. Michiel- of St. Goedelekathedraal in Brussel (na 1430), of de St. Gommarus te Lier (1425-1443).

Leurs, 1946, 36-38.

Ozinga, M. D. en R. Meischke, 1953, 57, 58.

De combinatie van de twee Brabantse bouwstijlen die bij de Dordtse kerk zijn toegepast met in de zijbeuken de geprofileerde bundelpijlers en in de middenbeuken de zuilen met basementen en kapitelen, is niet op zich zelf staand, maar komt ook voor b.v. in de O.L.Vrouwe op het Zavel en de St. Goedele, beide in Brussel.

21. Kind, 1987, 138-157.

ter Kuile, 1933, 12.

Ozinga/Meischke, 1953, 63-71.

22. van Dalen, 1927, 69, 136, 293.

Jensma, 1987, 27, 30, bronnen noten 72, 73, 75.

Overvoorde, 1898, 216.

23. van Dalen, 1927, 16, 165 bron.

Jensma, 1987, 27, bron noot 74.

24. Verslag ROB door J. G. Kistemaker, *Bulletin KNOB*, 1988, 21, 22.

25. Bij de beschrijving wordt ter verduidelijking gebruik gemaakt van het horizontale en verticale coördinaten- of aslijnsysteem, toegepast door het architectenbureau De Vries, Lugten & Malschaert, Architecten bv, Dordrecht.

26. De roodbakende kleitegels zijn voorzien van een sliblaag van witte pijpaaarde met daaroverheen transparante loodglazuur. Basismaten: $11,5 \times 11,5$ cm, gespleten $5,9 \times 5,9$ cm en $5,6 \times 5,6$ cm; dikte 2 cm. Splettegels komen voor in de 13de en 14de eeuw.

27. Heidemij Adviesbureau bv, in samenwerking met Ingenieursbureau Bernhardt.

28. Foto's archief RDMZ, Tollens, 1915, maart 1916, zonder negatienummer.

Stades, eindrapport, 1988, afb. 289, 292.

29. Janse, H., 'Gordingenkappen in Nederland', *Bull. KNOB*, 1969, 1; Janse, H., 'Hout en houtconstructies', in: *Materialen en technieken in oude bouwwerken*, Zeist, les 5, 12.

30. Janse, H., 'Grote Kerk Dordrecht, kapconstructies', *Rapport onderzoek en documentatie RDMZ*, oct. 1961.

31. Mededeling drs. ing. D. J. de Vries, RDMZ.

32. De juistheid van de tot op heden geldende dateringen van het O.L.vrouwekoor en de toren werd reeds in het begin van onze eeuw betwijfeld door de rijksarchitect A. Mulder. Mulders twijfels waren gefundeerd op de meting en vergelijking van baksteenformaten, maar zeker ook op zijn architectonische en bouwhistorische inzichten. Hij was van mening dat het gehele gebouw 15e-eeuws moest zijn.

van Dalen, 1927, 146.

Jensma, 1987, 11, noot 9: archief van de commissie, inv. 3, 17 (vergadering: 9 oktober 1901).

33. ter Kuile, 1933, 8.

